

# Gündogar klassyklarynyň edebi-nazary pikirleri

Category: Edebiýaty  
öwreniş, Filosophiýa, Goşgular, Kitapcy, Oýlanmalar, Sözler  
написано kitapcy | 26 январа, 2025  
Gündogar klassyklarynyň edebi-nazary pikirleri GÜNDOGAR  
KLASSYKLARYNYŇ EDEBI-NAZARY PIKIRLERI

Gadymy Gresiýada, Rimde, Hytaýda we başga birnäçe ýurtlarda bolşy ýaly, Orta Aziýada we Zakawkazýede hem edebi-nazary pikirler örän gadymy döwürlerde ösüp başlapdyr. Emma VIII asyryň ortalaryndan X asyra çenli arap feodallarynyň höküm süren döwründe yslam dini we dini-sholastik düşüňjeleri beýan edýän arap dilindäki edebiýatlar türki halklaryň arasyna ýaýradylýpdyr. Olaryň öz ene dillerindäki edebiýat we edebi ýadygärlikler araplar tarapyndan ýok edilipdir.

IX asyryň ahyrlarynda arap basybalyjylaryna uly zarba urlansoň, aýry-aýry feodal döwletler gurulýar. Şondan soňky döwürde araplaryň agalyk süren döwründäkä garanda edebiýatyň, ylmyň ösmegi üçin birneme gowy ýagdaý döreýär. Netijede türki haklaryň arasyndan birnäçe meşhur alymlar, şahyrlar çykyp başlaýar. Olar çeper edebiýatyň we ol hakdaky ylmy garaýşyň ösmeginde-de uly rol oýnaýarlar. Şolaryň iň görnüklilerinden biri Azerbaýjan halkynyň genial şahyry Ylýas Ýusup ogly Nyzamydyr (1141–1203).

Ol özüniň ölmez-ýitmez çeper eserlerinde edebiýat baradaky garaýyşlaryny beýan edipdir. Ol her bir çeper eseriň, ozaly bilen, halkyň durmuşyny, aragatnaşygyny gowulandyrmak üçin ýazylmalydygyny iň esasy mesele hasaplapdyr. Ol muny hut şeýle prinsip boýunça eser ýazmak bilen aňladýar. Galyberse- de, ol bu garaýşyny «Syrlar hazynasy» diýen poemasyň girişinde: «Many mülkünde şalyk süren şahyr tylla üçin ýazmaly däl, döredijiligini köşklere baglamaly däl» [Nyzamy, Saýlanan eserler, Aşgabat, 1948, 7 sah.] diýip, gönüden-göni beýan edýär.

Nyzamynyň nygtap bellemegine görä, halk köpçüligine niýetlenen çeper eser dogruçyl bolmalydyr. Ol bu hakda öz döredijiligi bilen baglylykda söz açyp, şeýle diýýär:

Nyzamy, sen hak söz üçin döräpsiň, Aslyň hakykatçy, şondan ýöräpsiň [Şol ýerde, 209 sah.].

Nyzamynyň döwründe ýokary gatlagyň wekilleri özleri hakda dogry söz aýdýan adamlary gysypdyrlar. Beýik şahyr öz eserlerinde muňa garşy çykyp, şalaryň hak söze ýol bermeklerini isläpdir. Ol bu pikirini ýigrimi hekaýatdan ybarat bolan «Syrlar hazynasy» poemasyň «Sütemkär patyşa we hakykatçy adam hakynda hekaýa» diýen bölümünde has-da aýdyň beýan edýär. Ol hekaýatda hakykatçy garry adam patyşanyň ýüzüne seredip:

..Uludan kiçiden etmän utanjy,

Talap sen ýygnadyň hazyna-genji,

Weýran etdiň şäherleri, obany,

Rehm etmän hiç kime, kän içdiň gany [Şol ýerde, 208 sah.] –

diýýär. Şa garryny jezalandyрмаýar, gaýtam, sylaýar. Ol «hak söze ýurdunda ýol açýar». Nyzamynyň hak söze ýol açmak baradaky bu garaýşy şalaryň zamanynda durmuşa geçjek garaýyş däldi. Şeýle-de bolsa, şol döwürde başga hili ýol belli bolmansoň, beýik şahyr şalary adalatly bolmaga çagyrmak bilen hak söze ýol açmaga ymtylypdyr.

Nyzamy sözüň, çeper edebiýatyň çuň ideýa-mazmunly we owadan formaly bolmalydygy barada düýpli pikirleri orta atýar. Ol bu hakda şeýle diýýär: «Söz manyly hem-de çeper bolmaly. Ol söz döredijiniň dodaklaryny ogşamaga getirmäge güýçli bolmalydyr. Şahyr her bir beýdi üçin atanyň ogul hakynda alada edişi ýaly alada etmelidir» [Şol ýerde, 6-7 sah.].

Beýik şahyr gepleşikde we edebi eserlerde mazmuny az sözde beýan etmegiň zerurdygyny, onuň çeperçiligi güýçlendirýändigini belläp, «Az gürlemegiň owadanlygy» diýen sygrynda şeýle diýýär:

Dür ýaly söz saýla, az geple, az gül,

Az söz – dünýä bezeg, mysaly bilbil [Şol ýerde, 222 sah.] –

Köpsözlülük esere sowuklyk häsiýetini berýär. Manyny az sözde beýan etmeklik bolsa eserde ýylylyk, ýakymlylyk häsiýetini

döredýär. Şonuň üçin hem ýylylyk bermeyän ýüz sany ýyldyz ýaly söz ulanmagyň ýerine ýylylyk berýän Gün ýaly birn sözi ulanmagyň zerurdygyny Nyzamy nygtap geçýär:

Asmanda ýüz ýyldyz ýansa-da, ynan,

Bir Güneş güýçli hem gowy şolardan.

Gökde ýalpyldasa her näçe ýyldyz,

Ol Gündür dünýäni ýylydan ýalňyz [Şol ýerde, 222 sah.].

Beýik Nyzamynyň edebiýat baradaky şunuň ýaly pikirlerini Gündogar edebiýatynyň beýleki klassyklary has-da ösdüripdirler. Bu ugurda iň görnükli rol oýnanlaryň biri özbek edebiýatynyň beýik klassygy Alyşir Nowaýy (1441–1501) bolupdyr.

Alyşir Nowaýynyň döwrüne çenli Orta Aziýada edebi-nazary pikirler dürli görnüşlerde: edebiýatçylaryň ýygnanyşyklarynda, mejlislerinde, dil bilimine degişli işlerde – sözlüklerde (980-nji ýylda aradan çykan Azhary al-Hyratynyň üç tomluk arapça sözlügi, XI asyrdan ýaşan Mahmyt Kaşgarynyň «Diwan lugat at-türki» we ş. m.), memuarlarda (ýatlamalarda), Rudaki (941–942-nji ýyllarda aradan çykan), Ferdowsy (1020–1025-nji ýyllarda aradan çykan), Omar Haýýam (1123–1124-nji ýyllarda aradan çykan) ýaly ençeme meşhur akyldar şahyrlaryň çeper eserlerinde beýan edilipdir. Şunuň ýaly dürli formalarda beýan edilen edebi – ylmy pikirler aýry-aýry şahyrlara, aýry-aýry eserlere hem-de dil meselesine degişli pikirler bolupdyr. Tutuş bir edebi – ylmy taglymat formulirlenmändir. Şonuň üçin hem edebi eserlere baha bermegiň aýdyň kriterisi bolmandyr. Her kim öz hususy garaýşyna görä çeper esere baha beripdir [A.Haýitmetow, Alişer Nowaýyning adabiý-tankidiý karaşlary, Toşkent, 1959.].

Gündogarda bitewi edebi taglymatyň emele gelmeginde Alyşir Nowaýynyň öňe süren edebi-nazary pikirleri örän uly ähmiýete eýe bolýar.

Nowaýy öz döwrüniň is progressiw, iň medeniýetli, iň bilimli, iň paýhasly döwlet adamsy bolupdyr. Ol Hyratda patyşalyk eden Hüseýn Baýkaranyň ilki möhürdary, soň weziri bolup işlän döwründe (1469–1487) teýmuridler döwletini we medeniýetini ösdürmek meselelerine aýratyn üns berip, şol ugurda elinden

gelenini aýamandyr. Nowaýynyň edebi – ylmy garaýyşlary-da onuň öňe süren şu hili syýasaty bilen baglanyşykly bolupdyr.

Nowaýy Nyzamyny iň beýik şahyr we öz halypasy hasaplamak bilen birlikde, edebiýatyň jemgyýetçilik funksiýasy, dogruçyllygy, çuň manylylygy, çeperçiligi barada onuň öňe süren pikirlerini has-da ösdürýär. Nyzamynyň edebiýat baradaky garaýyşlaryny baş sany aýry-aýry eserden («Sýrlar hazynasy», «Hosrow – Şirin», «Leýli – Mejnun»,

«Ýedi gözel», «Isgendernama») ybarat bolan «Hamsasynda» we beýleki çeper eserlerinde beýan edişi ýaly, Nowaýy hem çeper edebiýat baradaky pikirlerini «Hamsasynda» («Haýratal – ebrar» – «Parasatlynyň ajaýyplygy», «Perhat we Şirin», «Leýli – Mejnun», «Sabai saýýar» – «Ýedi planeta», «Saddi Iskendar» – «Isgender seňňeri») we başga edebi eserlerinde beýan edýär.

Nyzamy ýaly Nowaýy hem çeper edebiýatyň jemgyýetçilik funksiýasy adalatynyň dabaralanmagyna, halkyň aragatnaşygynyň gowulanmagyna we bagtly ýaşamagyna hyzmat etmekden ybaratdyr diýen düşüňjani öňe sürýär. Ol şu mesele boýunça özi we döredijiligi barada söz açyp, şeýle diýýär:

Ýüregim teşnedir ýagşylyk, ýagta,

А́йдым дýза́ýар адалат, багта [Алишер Навоӣи. Пять поэм, Москва, 1948, стр.296, terjimesi awtoryňky.].

Meniň eserlerim halkyň ýüregne

Ýol tap, ýara sen olaryň geregne [Şol ýerde, sah.429.].

Nowaýy edebiýatyň birnäçe spesifiki meselelerini aýdyňlaşdyrmaga-da edebiýatyň şu hili jemgyýetçilik funksiýasyndan ugur alyp çemeleşýär. Onuň pikirçe, halka hyzmat etmek, ony terbiýelemek, onuň aňyny ösdürmek üçin, ozaly bilen, edebiýatda halkyň durmuşy, arzuwy bilen berk baglanyşykly çuň manyly (ideýaly) mazmun bolmalydyr. Ol muny ençeme ýerde nygtap belleýär:

Öýňi bezeg bilen bezejek bolsaň,

Şeýle gur: oň özi owadan bolsun.

Goý, batly ýaňlansyn seniň kapyýaň,

Ajaýyp manyly bolsun hekaýaň [Şol ýerde, sah.125.].

Lowurdaşyp altyn şaýy geýminiň,  
Bezegi ajaýyp bolsa-da onuň,  
Seredenđe öwşün atsa-da daşy,  
Ýakymly bolsa-da onuň görnüşi,

Onuň gőzelligi içdedir-içde,  
Ol gőzellik – many. Şondadyr güýç-de! [Şol ýerde, sah.286.]

Her şygry göýäki asman mysaly,  
Pikir hem ondaky ýyldyzlar ýaly [Şol ýerde, sah.289.].

Nowaýy Nyzama-da, ozaly bilen onuň eserleriniň çuň  
mazmunlylygy, ol mazmunyň halka şeker ýaly süýjüligi üçin  
ýokary baha berip, şeýle ýazýar:

Sahypalar şypa tapýar pikirden,  
Ol pikir kä müşkdir, käte şekerdir, [Şol ýerde, sah.288.]

Beýan etjek bolýan çuň mazmunyny ilki bilen şahyryň özi pugta  
özleşdirmelidir, soň beýan etmelidir. Bu pikirini Nowaýy öz  
döredijiligi bilen baglylykda gürrüň edende has aýdyň beýan  
edýär:

Ähli surat maňa şeýle bir aýdyň:  
Hemmesin ýürekde çyzdym-da goýdum [Şol ýerde, sah.292.].

Nowaýy şahyryň çuň mazmuny ýöne bir beýan etmän, ony ýüreginiň  
ody bilen taplap beýan etmelidigini, şeýle otly eseriň halkyň  
ýüregini-de ýylatjakdygyny nygtap belleýär:

Ýüregmi, galammy berkitsem men-de,  
Sözlere ägirt güýç bererdim şonda.  
Eger men ýetsemdim arassa duýga,  
Men öz sungatymy götärdim beýge.  
[Алишер Навоийи. Пять поэм, Москва, 1948, стр. 279.]

Çuň ýürekden diýmek isleseň, sen eý,  
Otly hyjuw bilen otly şygry söý!

Sowuk toslamaňa etmezler yşgy,  
Bolar ol tagamsyz, süýndürlen goşgy.[ Şol ýerde, sah. 294.]

Sözüm hakykaty aýdýan söz bolup,  
Ýürekleri ýylatsady köz bolup. [Şol ýerde, sah. 229.]

Nowaýynyň pikirçe, ýangynly goşgyny ýangynly ýüregi bolan şahyr döredip biler. Halkyň durmuşy, bagty üçin ýanmaýan adam ýangynly şygyr döredip bilmez. Söweşde duşmany ýeňip üstünlik gazanmakda mekirlilik uly rol oýnaýar, emma ylymda, sungatda mekirlilik bilen üstünlik gazanyp, yz galdyryp bolmaýar. Şonuň üçin hem ylym, sungat, edebiýat meýdanyndaky söweşe giren adam öz ýüregini mekirlilik, galplyk ýaly duýgulardan arassalamalydyr.

Nowaýy öz döwründe ýörgünli bolan nezire bilen baglanyşykly gürrüň edende, her bir çeper eserde öň aýdylmadyk zadyň aýdylmalydygyny, şeýle bolanda ol eseriň halk üçin gerekli boljakdygyny-da nygtap belleýär:

Geçenleriň nazaryndan sypdyran  
Hazynasyn tapyp, üstün açsaň sen,  
Bolar ýaly halkyň söýgüsine laýyk,  
Beýan et sen ony, bilsin halaýyk.  
Halkyň öz aýdanny öňki durkuna  
Gaýtalap aýtmaklyk gerekmiş kime?[ Şol ýerde, sah.125-126.]

Beýik şahyr kyssa bilen şygryň tapawudy barada-da durup geçýär:

Pytraňňy sözlere biz kyssa diýýäs,  
Söz sazlaşsa, şygyr diýip at goýýas.[ Şol ýerde, sah.287]

Kyssa-da ýagşy, emma sözler sazlaşanda, has-da gowy bolýar – olar batly ýaňlanýarlar. Şygyr formalarynyň içinde Nowaýy mesnewi formasyny gowy hasaplapdyr:

Giň bolýar şygyrda sözlerin ýeri,  
Özara sazlaşsa iki setiri  
[Алишер Навоийи. Пять поэм, Москва, 1948, стр. 288.].

Türki halklaryň edebiýatyny ösdürmekde Nowaýynyň iň uly hyzmatlarynyň biri-de çeper edebiýatyň dili babatda eden işleridir. Türki halklaryň şahyrlary Orta Aziýada araplar höküm süren wagtynda (VIII asyryň ortalaryndan X asyra çenli), arap dilinde, samanidler döwründen, ýagny X asyrdan başlap pars dilinde eserler ýazypdyrlar. Ol eserler halk köpçüligine düşnüksiz bolupdyr. Şonuň üçin hem Nowaýy türki dilde eser döretmek meselesine aýratyn üns berip, şol ugurda göreşipdir. Ol özüniň ajaýyp eserlerini türki dilde ýazmak bilen birlikde, beýleki türki şahyrlary-da öz dilinde eser ýazmaga çagyrypdyr. Bu göreşinde Nowaýa Huseýn Baýkara-da uly kömek beripdir. Ol türki şahyrlaryň öz dillerinde eser ýazmaklary barada ýörite perman hem çykarypdyr, öz eserlerini türki dilde ýazan şahyrlary hormatlamak, sylaglamak ýaly çäreleri-de geçiripdir. Türki şahyrlary üçin öz ene dilinde şygry ýazmak we ony okamagyň tehnikasy boýunça ýörite gollanmalar hem ýazylypdyr [A. Usmanow, „Muhakamat al-Lugataýn“ Alişera Nawoi, Taşkent, 1948.]. Şunuň netijesinde käbir şahyrlar türki dilde ýazmaga başlasalar-da, halkdan daşda durýan birnäçe edebiýatçylar öz eserlerini pars dilinde ýazmaklaryny dowam etdiripdirler. Nowaýy olary tankyt astyna alypdyr.

Nowaýy türki halklara öz ene dilinde ýazylan eseriň gerekdigini, şeýle eseriň olaryň söýgüsini gazanjakdygyny bellemek bilen, «Perhat we Şirin» poemasyň ahyrynda şeýle ýazýar:

Ýöne türki taýpalary hem ýurdy –  
Hemmejesi diňe maňa el berdi..  
Şirazdan türkmeniň diýarna çenli,  
Horasandan Hytaý diwana çenli,  
Türki halklar türk diliniň baýdagyn  
Erkin götermäge hemişe taýyn.  
Agyr ýagdaýlarmyň bolman ýesiri,  
Men türki dilinde ýazdym eseri.

[Алишер Навоӣ. Пять поэм, Москва, 1948, стр.280.]

Çeper edebiýatda öz ene dilini ornaşdyrmak ugrundaky göreşinde

Nowaýynyň gazanan iň uly üstünligi onuň 47 müň setirden ybarat bolan öz eserlerini köne özbek dilinde ýazmagydyr. Özüniň ajaýyp eserlerini öz ene dilinde ýazmak bilen, ol diliň dürli žanrlarda eserler döretmek üçin pars dilinden hiç bir jähtden kem durmaýandygyny, gaýtam, köp babatlarda artykmaçdygyny praktiki taýdan tassyk edýär. Ol muny diňe bir praktiki taýdan subut etmek bilen çäklenmän, «Muhakimet il-Lugataýn» («Iki dil hakda pikirlenme») diýen traktatynda ylmy taýdan-da aç-açan görkezýär.

Nowaýy ol traktatynda iki dili deňeşdirmek arkaly türkî diliň leksika we semantika taýdan pars diline garanda baýdygyny, şoňa görä-de dürli žanrlarda eser döretmäge şahyra giň mümkinçilik berýändigini belleýär, köp-köp mysallar getirmek bilen ony subut edýär. Türkî dildäki aýratynlyklary bolan manyny aňladýan «iýmek», «içmek» diýen sözlere derek pars dilinde «hurden» diýen, «aw», «guş» diýen sözlere derek «şikar» diýen bir söz ulanylýar. Nowaýy şunuň ýaly mysallar getirip, manyny inçe aýratynlyklary bilen beýan etmekde türkî dilde giň mümkinçiligiň bardygyny belleýär.

Ondan soň ol türkî dilde sinonimleriň we omonimleriň pars dilindäkä garanda köpdügi barada pikir ýöredýär we mysallar getirýär. Türkî dilde omonimleriň köp bolmagy, tuýug görnüşinde şygry ýazmak üçin has amatly ýagdaý döredýär. Şuny nazarda tutmak bilen Nowaýy doly tuýug ýazmaklyk türkî şahyrlara mahsusdyr diýen netijä gelýär.

Nowaýy pars dilindäki birnäçe zatlaryň atlarynyň türkî dilinden geçen atlardygyny-da belleýär. Mysal üçin, galpak, şyrdak, ýalak, ýaglyk, ýaby, tokum, öýüň aýry-aýry bölekleriniň atlary bolan üzük, ganat, gözenek, uk, bagyş, bosaga we ş. m.

Goşulmalar arkaly bir sözden täze many aňladýan söz ýasamakda türkî dilde giň mümkinçiligiň bardygy barada Nowaýy öz ylmy traktatynda degerli mysallara esasanyp pikir ýöredýär.

Nowaýy, ýokarda görüp geçenlerimizden başga-da, edebiýatyň halkylygy, döredijilik bilen şahyryň şahsyýetiniň bir-birine baglylygy ýaly möhüm meseleleri gozgaýan «Majalisun-nafais» («Nepis adamlaryň mejlisi»), şygry düzmegiň tehnikasy, tärleri

barada «Mizanyl-awzan» («Şygyr kadalarynyň ölçeğleri») ýaly birnäçe işleri ýazypdyr.

Özbek edebiýatynyň beýik klassygy Nowaýynyň beýan eden şunuň ýaly edebi-nazary pikirleri türk halklaryň edebiýatynyň ösmeginde örän uly taryhy ähmiýete eýe bolupdyr.

Beýik türkmen nusgawy şahyry Magtymguly (XVIII a syr) hem Nyzamy, Nowaýy ýaly Gündogaryň beýik klassyklary bilen bir pozisiýada durupdyr we olaryň progressiw edebi – ylmy garaýyşlaryny ösdüripdir. Magtymguly öz edebi – ylmy garaýyşlaryny, Gündogar klassyklarynyň köpüsine mahsus bolşy ýaly, çeper eserlerinde beýan edipdir.

Magtymguly çeper edebiýat baradaky garaýyşlaryny, ozaly bilen, şol garaýyşlary boýunça eser döretmek bilen aňladýar. Onuň goşgularynda öz döwrüniň in möhüm meseleleri gozgalýar, tolgunlandyryjy çuň mazmun halkyň öz çeper dilinde beýan edilýär. Şonuň netijesinde-de beýik şahyryň eserleri halkyň durmuşy bilen has ysnyşykly baglanyşýar.

Munuň beýle bolmagy beýik şahyryň çuň mazmuny, durmuşdan gelip çykýan progressiw ideýany halka düşnükli dilde beýan etmegiň ähmiýetine düşünenligi zerarlydyr. Şeýle düşünjesi bolmasa, onuň bize miras galdyran ajaýyp goşgularyny döretmegi mümkin däldir. Munuň hut şeýle bolýandygyny A. W. Lunaçarskiý hem «Puşkin tankytçy» diýen makalasynda nygtap belleýär.

Magtymguly özüniň çeper edebiýata bolan garaýyşlaryny ençeme eserlerinde gönüden-göni hem beýan edýär. Onuň pikirçe, şahyr öz eserlerini galp şöhrat, bet gazanç üçin ýazman, il-halk üçin, olaryň adamsöýümlig, watançylyk, dostluk- agzybirlik, zähmetsöýerlik ýaly duýgularyny has-da ösdürmek üçin, şonuň ýaly duýgulary dabaralandyrmak üçin ýazmalydyr. Magtymguly bu pikirini:

Erk isteýip ajap destanyň satma,

Iliňe bagş eýläp ötgül, Pyragy [Magtymguly, Saýlanan eserler, Aşgabat, 1957, 19 sah.] – diýmek bilen aýdyň beýan edýär.

Şonuň ýaly örän möhüm jemgyýetçilik ähmiýetli wezipeni berjaý etmek bilen baglanyşykly bolan ençeme çeper döredijilik meseleleri boýunça-da, Magtymguly gymmatly pikirleri orta atýar. Ol «Pukaraýam» diýen goşgusynda özi hakda gürrüň etmek

bilen birlikde, çeper eseriň «dertlere derman», «jansyzlara jan» bolmalydygyny, «gözsüzleriň gözi», «lallaryň sözi», «il-günüň ýüzi».. bolmalydygyny açyk aňladýar. Bu ýerde Magtymguly her bir şahyryň öz döwrüniň wajyp meselelerine paýhaslylyk bilen seslenmelidigini, halkyň durmuşyna çuň aralaşýan eserler döretmelidigini, şeýle edeniňde, onuň eserleriniň il derdine ýarajakdygyny belleýär.

Dogruçylyk çeper edebiýatyň iň gowy sypatlarynyň biridir. Dogruçyl çeper eserler ynandyryjy, täsirli bolmak bilen birlikde, halky-da dogry terbiýeleýär. Magtymguly muňa çuň düşünişdir. Onuň pikiriçe, dogruçyllyk adamy-da, çeper eseri-de bezeýän iň esasy zatdyr. Şonuň üçin hem ol: «Magtymguly dogry söze ten bergil», «Magtymguly, ýalan-ýaşryk sözleme» diýip, gaýta-gaýta aýdýar.

Magtymguly şahyryň hakykaty dogruçyl beýan etmelidigi, onda-da ýanyp beýan etmelidigi barada şeýle diýýär:

Magtymguly, ýangyl, öçgöl,

Ýa lal otur, ýa dür saçgyl! [Şol ýerde, 204 sah.]

Beýik şahyryň hakykaty şeýle belent hyjuw bilen wasp etmek baradaky pikiri çeper edebiýatyň iň möhüm meselelerinden biridir. Obrazly aýdanda, lirikadaky hyjuw tebigaty oýandyrýan ýaz Günüň ýylylygy ýaly, adamyň duýgularyny oýandyrýan ýylylykdyr. Eseriň ideýasy-da şol ýylylyk bilen adamlara täsir edip bilýär. Magtymguly bu pikirini diňe bir nygtap öňe sürmek bilen çäklenmän, ony öz döredijiliginde-de doly amala aşyrypdyr.

Hakykaty dogruçyl hem-de belent hyjuw bilen çeper suratlandyrmak üçin şahyryň hakykata belet bolmagy, ony çuň özleşdirmegi zerurdyr. Şonuň üçin hem dogruçyllyk, ýokary hyjuwlylyk barada çynlakaý gürrüň eden beýik şahyryň durmuşa belet bolmak, görüp ýazmak barada aýtman durmazlygy mümkin däl. Magtymguly bu hakda şeýle diýýär:

Magtymguly öwüt bergil söz bile,

Eşiden deň bolmaz, gören göz bile [Şol ýerde 188 sah.]..

Diller diýer görüp-görüp,

Akyl keser sorup-sorup[Şol ýerde, 426 sah.]..

Her bir şahyr durmuşda köp zatlary görýär. Emma şahyr gören zatlarynyň hemmesini däl-de, olaryň iň esasyalaryny saýlap almak we şony suratlandyrmak bilen möhüm manyny – ideýany öňe sürmeli. Bu şahyryň döredijiligini many – ideýa taýdan ýokary göterýän, eserleriniň ähmiýetini ulaldýan iň esa- sy zatlaryň biridir. Magtymguly bu meseläniň çeper döredijilikde örän uly orun tutýandygy, hut şonuň üçin özüniň bu ugurda ýadawsyz göreşendigi barada şeýle diýýär:

Magny bazarynda haýyata döndüm,  
Şirin gazal donun biçdim, ýaranlar [Magtymguly, Saýlanan eserler, Aşgabat, 1957, 389 sah.].

Magtymguly çuň mazmuny az sözde beýan etmeklige aýratyn uly ähmiýet berýär. Ol «ne bar manysyz söz uzamak bilen!» diýip, köpsözlülige üzül-kesil garşy çykýar.

Beýik şahyr giň manyny diňe bir az sözde däl-de, ony ýakymly, çeper dilde beýan etmegiň zerurdygy barada-da möhüm pikiri orta atýar:

Bildigiňçe, mydam ýagşy sözlegil,  
Ýagşy söz tapmasaň, otur sem bolup [Şol ýerde 295 sah.].

Çuň mazmuny çeper formada beýan etmek – düre barabar eser döretmek üçin ussatlygyň zerurdygy barada söz açmak bilen şahyr: «dür ýasalmaz ussatsyz» diýip, örän ýerlikli belleýär. Beýik türkmen şahyry Magtymgulynyň şunuň ýaly edebi-ylmy pikirleri diňe öz döwründe däl häzirki döwürde-de edebiýatyň we edebiýat hakyndaky ylmyň ösmeginde örän uly ähmiýete eýedir.

Nyzamy, Nowaýy, Magtymgulydan başga-da Gündogaryň Hafyz, Abdyrahman Jamy ýaly birnäçe klassyklary hem öz çeper eserlerinde edebiýat baradaky pikirlerini beýan edipdirler. Olaryň hem pikiri esasan ýokarda görüp geçen klassyklarymyzyň pikiri ýalydyr.

Rus rewolýusion demokratlarynyň edebi-nazary pikirleri. Rus rewolýusion demokratlary Russiýada feodal-jemgyýetçilik gurluşyň krizise batan we krepostnoýçylyk düzgünine garşy halk hereketiniň güýçlenen döwründe ýaşapdyrlar. Olar öz döwrüniň jemgyýetçilik hadysalary bilen çuňdan gyzyklanypdyrlar we progressiw hadysalaryň giň gerim almagy ugurda göreşipdirler.

Çeper edebiyaty-da şol göreş bilen, ýagny zähmetkeş halkyň durmuşy, aladalary, arzuwlary bilen ýakyndan baglanyşdyrmagy öz eslerinde beýik maksat edip goýupdyrlar.

Rus rewolýusion demokratlarynyň edebi tankyt mekdebini esaslandyryjy Wissarion Grigorewiç Belinskiý (1811–1848) bolupdyr. Ol döredijilik işiniň başlarynda, ýagny 30-njy ýyllarda idealistik filosofiýanyň täsirinde bolupdyr. Ol özüniň ilkinji uly işi bolan «Edebi hyýallar» (1834) diýen makalasynda «dünýä ýalňyz ebedilik ideýanyň dem almagynyň, ýalňyz ebedi hudaýyň pikiridir», sungat we edebiyat hem «ebedi ideýanyň» beýany bolmalydyr diýen idealistik pikiri öňe sürýär. Emma Belinskiý köp wagt geçmänkä, ol pikirden el çekýär we 40-njy ýyllaryň başyndan başlap, materialistik pozisiýa geçýär. Şondan soň Belinskiý edebiyatyň predmetini başga hili kesgitleýär: «Tebigat sungatyň hemişelik nemunasydyr, tebigatdaky iň beýik we asylly zat bolsa – adamdyr» [W.G.Belinskiý, Saýlanan eserler, Aşgabat, 1948, 60 sah.]. Beýik tankytçy şeýle diýmek bilen «tebigatdaky iň beýik we asylly zat» bolan adamyň real durmuşyny dogry suratlandyrmagy çeper edebiyatyň esasy wezipesi edip belleýär. Belinskiý edebiyat tebigaty we adamlary hut bolşy ýaly dogry suratladyrmaly diýmek bilen edebiyat hakykatyň kopiýasy bolmalydyr diýen düşüňjani öňe sürmeýär. Tersine, ol real hakykatyň aýry-aýry taraplaryny umumylaşdyryp suratlандyrmagy nygtaýar. «Romanda ýa-da powestde, hiç bir tipiki zat – köpe mysal bolarlyk zat – görünmese, ondaky gürrüň berilýän zatlar naturadan näçe yhlas bilen geçirilip ýazylsa-da, okyjy bularyň içinden hiç bir naturallyk tapyp bilmez» [Şol ýerde, 64 sah.].

Belinskiý umumylaşdyryp suratlандyrylýan zatda indi-widual, şahsy tarapyň hem bolmalydygyny, şeýle bolanda, çeper obrazda hakykatyň dogry şöhlelenjekdigini düýpli subut edýär.

Beýik tankytçy obrazlylygy sungatyň we edebiyatyň iň esasy özboluşly alamaty hasap edýär. Onuň pikirçe, edebiyat bilen ylmyň tapawudy olaryň mazmunynda däl-de, şol mazmuny işleýiş usulyndadyr, ýagny ylmyň subut edýänliginde, edebiyatyň görkezýänligindedir. Belinskiý ylym bilen edebiyatyň

formasyndaky aýratynlygy dogry kesgitlese-de, olaryň mazmunynyň birdigi barada ýöredýän pikirinde ýalňyşlyk goýberipdir. Ol ýalňyşlygy Plehanow berk tankyt edip, şeýle ýazýar: «Eýsem-de, her bir pikiri janly obrazda aňlatmak mümkin däl (mysal üçin, katetleriň kwadratlarynyň jemi gipotenuzanyň kwadratyna deňdir diýen pikiri aňlatjak bolup görüň) şeýle bolsa, onda Gegel, (onuň bilen birlikde biziň Belinskimiz hem) haçan-da «filosofiýanyň predmeti näme bolsa, sungatyň hem predmeti şoldur» diýenlerinde, bütinleý ýalňyşýarlar» [Плеханов, Искусство и литература. Москва, 1948, стр.152.]. Plehanow şeýle diýmek bilen sungatda, edebiýatda spesifiki formanyň bolşy ýaly, spesifiki predmetiň, mazmunyň hem bolmalydygyny belleýär.

Belinskiý edebiýatyň obrazly formasy barada häzirki döwre çenli ähmiýetini ýitirmeýän örän möhüm pikirleri orta atypdyr. Ol şahyr, ýazyjy ideýany gury sözler bilen beýan etmek arkaly däl-de, obrazlar arkaly aňlatmalydyr, çeper eseriň esasy ideýasy gahrymanlaryň hereketiniň, göreşiniň, duýgusynyň, garaýyşlarynyň üsti bilen aýdyňlaşdyrylmalydyr, ideýanyň janly bolmagy obrazlaryň janly bolmagyna baglydyr diýen nazary pikirleri çuňdan esaslandyrýar. Onuň pikirçe, eseriň çeperçiligini kesgitleýän zatda halkylyk, tebigylyk, dogruçyllyk bilen birlikde obrazyň janlylygydyr. Tüýs çeper eserlerdäki gahrymanlar özleriniň «iň kiçijik hemme aýratynlyklary bilen – ýüz keşbi bilen, sesi bilen, edim edişi bilen, pikir edişi bilen siziň öňüňizde diri adam ýaly ör turup durýarlar». Ýazyjynyň çeperçilik ussatlygy hem obrazy şeýle janlandyryp bilýänligine baglydyr.

Belinskiý edebi eseriň çeperçiligine ideýadan üzňe seretmeýär. Çeperçilik möhüm jemgyýetçilik ideýalary janly formada şekillendirilen wagtynda gözelleşýär. Belinskiý «sungat adamlaryň wagtyny hoş geçirmäge hyzmat etmelidir, ol belli bir ideýany ündemek üçin azara galmaly däldir» diýen düşüňjani öňe süren «sap sungat» ýa-da «sungat sungat üçindir» atly nazaryýetiň tarapdarlaryny ýangynly hyjuw bilen ýazgarýar: «Sungatyň jemgyýet bähbitlerine hyzmat etmek hukugyny elinden almagyň özi – ony ýokary getermek däl-de, kemsitmeklikdir,

çünki munuň özi ony iň bir janly güýçden, ýagny pikirden mahrum etmeklikdir, ony bir hili meslik güýmenjesine, elini işe degirmeýän ýaltalaryň oýunjagyna öwürmeklikdir. Munuň özi hatda sungatyň ýaşaýyş kökünü gyrmaklykdyr» [ W.G.Belinskiý, Saýlanan eserler, Aşgabat, 1948, 75 sah.].

Beýik tankytçy edebiýatda halkylyk, millilik ýaly häsiýeti ösdürmäge-de aýratyn üns beripdir. Edebiýatyň halky bolmagy üçin halkyň hemme gatlaklarynyň suratlandyrylmagy zerurdyr. Eger ýokary gatlagyň wekilleri okamaga mümkinçiligi barlygy üçin ylymly bolsa, aşak gatlagyň wekili daýhanlaryň käbiriniň başga babatlarda, meselem, akyl, duýgy we häsiýet barada olardan ýokary bolmagy mümkin. Şonuň üçin hem tutuş halka mahsus bolan häsiýet, endik, düşünje we şuna meňzeşleri çeper edebiýatda görkezjek bolsaň, aşak gatlagyň-da, ýokary gatlagyň-da adamlarynyň obrazyny döretmeli. Belinskiý şu babatda Gogola örän ýokary baha berýär we onuň garamaýak gahrymanlaryna hüjüm edýän tankytçylary berk ýazgarýar.

Edebiýatyň halkylyk meselesi diňe bir halkyň dürli gatlaklardan bolan wekilleriniň obrazyny döretmek bilen çözülmeyär. Ol obrazlarda halka mahsus bolan milli aýratynlyklar hem görkezilmelidir. Puşkiniň eserlerinde rus tebigatynyň, rus ýüreginiň, rus diliniň, rus häsiýetiniň şeýle tämiz, arassa, gözel şekillendirilenligi üçin Belinskiý oňa rus milli şahyry diýýär. Beýik tankytçynyň pikirçe, edebi eseriň milli bolmagy ony döreden şahyryň, ýazyjynyň, hut öz naturasynyň, ruhunyň, ýaşaýşynyň – bütin bolşunyň milliligine baglydyr.

Belinskiý eseriň diňe milli bolmagynda däl, onda salyhatlylyk, sypaýylyk, ýangynlylyk, tukatlyk, sowuklyk ýaly häsiýetleriň bolmagynda-da şahyryň, ýazyjynyň şahsyýetiniň uly rol oýnaýandygyny hemme zatdan beter nygtap belleýär: «..şahyryň döredijilik işiniň çeşmesi – onuň şahsyýetinde ýüze çykýan ruhdyr, şonuň üçin onuň eserleriniň ruhy we häsiýeti baradaky birinji düşündiriş onuň şahsyýetinden gözlenmelidir» [Şol ýerde, 91 sah.]. Şahyryň, ýazyjynyň şahsyýeti onuň eserlerindäki özboluşlylygyň hem çeşmesidir. Şahyryň özüne mahsus bolmadyk häsiýet eserinde bolup bilmez. Özboluşly -

ugruň «ýazýan adamyň diňe bir kellesinde däl-de, ozaly bilen onuň ýüreginde, ganynda bolmalydygyna» üns bermek gerekdigini Belinskiý ýazyjynyň esaslandyran ugruny, stilini derňemekde esasy mesele edip goýýar.

Belinskiniň edebiýatyň ideýalylygyny, halky demokratik ruhda terbiýelemekdäki roluny ýokary götermek baradaky asylly pikiri onuň ähli işleriniň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Ol pikir beýik tankytçynyň iň soňky işleriniň biri bolan «Gogola ýazan hatynda» has-da nygtalýar.

Belinskiden soň onuň edebi-nazary pikirleri, estetiki garaýyşlary N.G.Çernyšewskiý we N.A.Dobrolýubow tarapyndan has-da ösdürilýär. Nikolaý Gawrilowiç Çernyšewskiý (1828–1889) sungata bolan materialistik garaýşy nazary taýdan esaslandyrýar, Ol özüniň «Sungatyň hakykata bolan estetiki gatnaşygy» (1853) diýen meşhur dissertasiýasynda sungatyň hakykata bolan gatnaşygyny hemmetaraplaýyn derňemek bilen sungata bolan idealistik garaýşa berk zarba urýar.

Çernyšewskiý ol işinde idealistik estetikanyň real hakykatdaky gозellik kämilleşen gозellik däl, hakyky gозellik hakykatdan daşdaky absolýut ideýadyr diýen nädogry nazaryýetiň garşysyna çykyş edýär we materialistik garaýyş bilep gозellige aýdyň kesgitleme berýär: «Gозelligiň hakyky kesgitlemesi şeýledir: Gозellik diýmek ýaşaýyşdyr; haýsy zatda adam öz düşünişi ýaly ýaşaýşy görýän bolsa, şol zat gозeldir; haýsy predmet adama ýaşaýşy ýatladýan bolsa, şol predmet gозeldir» [Н.Г.Чернышевский. Полное собрание сочинений, т.2, Москва, 1949, стр.90.].

Çernyšewskiý gозelligi şeýle kesgitlemek bilen, synply jemgyýetdäki ýokary hem-de aşak gatlagyň wekillerinde gозelligi seljermegiň dürli-dürlüdigini-de belleýär. Ol zähmet çekýän oba gyzynyň ýüzüniň ter, ýañaklarynyň gyzgylt, bedenleriniň berk, eliniň, aýagynyň uly bolýandygyny, ýönekeý halkyň şeýle görnüşe gозel diýip düşünýändigini, zähmet çekmeýän aristokratlaryň gyzynyň bolsa ýüzleriniň soluk, eliniň, aýagynyň kiçi bolýandygy, muskulynyň gowy ösmeýändigini, şeýle-de bolsa, onuň aristokratlara gозel bolup görünýändigini we gозellige şunuň ýaly dürli-dürli düşünmegiň sosial

sebäplerini çuňdan beýan edýär.

Çernyšewskiý gözellig barada şeýle pikiri öňe sürmek bilen sungatda, edebiýatda ýaşamaga, ösmäge ukyply bolan zatlary gözellig hökmünde suratlandyrmagy esasy mesele edip goýýar. Onuň pikirçe, edebiýatyň predmeti diňe bir duýga täsir edýän gözellig bolman, ähli gyzykly zatlar bolmalydyr, Şeýle diýmek bilen ol edebiýaty predmete, mazmuna baýlaşdyrmagy, onda diňe bir gowy zatlary däl-de, durmuşyň otrisatel tarapynyň-da suratlandyrylmagyny göz önünde tutupdyr. Şeýle bolanda, «edebiýat durmuşyň okuw kitaby» bolup, adamlaryň durmuşa bolan garaýşyny, aň-düşünjesini hemmetaraplaýyn ösdürip biler.

Şeýle etmek bilen, Çernyšewskiý öz halypasy Belinskiň «sap sungat» nazaryýetiniň tarapdarlaryna garşy başlan göreşini has-da çuňlaşdyrýar. Şonuň bilen birlikde ol «sungat sungat üçindir» diýen galp nazaryýetiň syýasy manysyny-da aýdyňlaşdyrýar. Ol «nazaryýet» zähmetkeş halk köpçüliginiň durmuş meselelerini suratlandyrmak, olaryň sosial, syýasy, demokratik we ş.m. düşüňjelerini ösdürmek ýaly möhüm işlerden edebiýaty daşlaşdyrmak üçin perdedir. Ol «nazaryýet» edebiýaty ýokary gatlagyň wagtyny şowhun-şagalaňly geçirmäge hyzmat edýän serişdä öwürjek bolýan «nazaryýetdir». Şonuň üçin hem ol «nazaryýet» az sanly eliboşlara ýarasa-da, adamlaryň örän köp bölegine ýaramaýar, ýigrenji bolup görünýär.

Çernyšewskiý «sap sungat» nazaryýetiniň tarapdarlaryna garşy berk göreş alyp barmak bilen birlikde realizmi, edebiýatyň ideýa-çeperçiligini ösdürmek meselelerine degişli ençeme möhüm nazary pikirleri öňe sürüpdir.

Durmuşy giňden dogry suratlandyrmak edebiýatdan edilýän birinji talapdyr. Bu talaby berjaý etmegiň esasy serişdesi-de tipikleşdirmekdir. Sungatyň iň esasy wezipesi tipik obraz döretmekden we şonuň üsti bilen adamlarda durmuşyň ösüş kanunlary baradaky düşüňjani ösdürmekden, adamlary durmuşyň otrisatel taraplaryna garşy göreşmäge, durmuşy öňdebaryjy adamlaryň – rewolýusionerleriň garaýyşlaryna laýyklykda özgertmäge ruhlandyrmakdan ybaratdyr. Çernyšewskiniň taglymaty boýunça durmuşda diňe köp duş gelýän zat tipik bolman, az duş gelýän zatlar hem, eger olar jemgyýetiň ösmeginde möhüm rol

oýnaýan bolsa, tipikdir.

Çernyšewskiý edebiýatyň çeperçilik meselesine onuň ideýa-mazmuny bilen baglylykda seredýär: «Çeperçilik formanyň ideýa laýyk gelmeginden ybaratdyr; şoňa görä-de eseriň çeperçilik derejesiniň nähilidigini anyklamak üçin eseriň esasynda ýatan ideýanyň hakykatlygyny berk derňemek zerurdyr. Eger ideýa galp bolsa, çeperçilik hakda söz hem bolup bilmez, sebäbi forma-da galp we gelşiksiz işlenen zat bolar» [Н.Г.Чернышевский. Полное собрание сочинений, т.3, Москва, 1947, стр.663.].

Çeperçilik diýmek söz owadanlamak däldir. Ol möhüm ideýany aňladýan janly obrazlary döretmäge hyzmat etmelidir. Şonuň üçin hem Çernyšewskiý Belinskiň pikirini dowam etdirip: «Çeperçiligiň birinji talaby: predmeti hakyky öz bolşunda okygy göz önüne getirip biler ýaly edip suratlandyrmakdan ybaratdyr» [Н.Г.Чернышевский. Полное собрание сочинений, т.9, Москва, 1949, стр.226.] diýip belleýär.

Köpsözlülügiň, eseriň esasy ideýasyny, obrazlaryny aýdyňlaşdyrmaga hyzmat etmeýän epizodlaryň eseriň çeperçiligine, bitewiligine zyýan ýetirýändigini we şoňa meňzeş birnäçe möhüm meseleler barada Çernyšewskiý düýpli hem-de dogry pikirler ýöredipdir.

Belinskiň, Çernyšewskiniň edebi-nazary pikirlerini Nikolaý Aleksandrowiç Dobrolýubow (1836–1861) gorapdyr we ösdüripdir. Ol durmuşyň özgerip durýandygyny, şonuň bilen birlikde öz materialyny durmuşdan alýan edebiýatyň hem özgerýändigini nygtap belleýär. Şonuň üçin her bir esere baha berlende, onuň döredilen döwrüniň jemgyýetçilik şertlerinden ugur alynmalydyr.

Dobrolýubow öz halypalarynyň pikirini dowam etdirip, çeper eserleriň ýokary ideýalylygy, dogruçyllygy, obrazlaryň janly bolmalydygy baradaky meselelere aýratyn üns beripdir. Ol çeper eserlerdäki dogruçyllygyň nämelere baglydygyny anyklaşdyrýar. Ozaly bilen, çeper eseriň dogruçyl bolmagy tötänleýin zatlary däl-de, möhüm hem-de tipik zatlary suratlandyrmak bilen baglanyşyklydyr. Tötänleýin zatlar hem durmuşda bolýar, emma olar durmuşyň düýp manysyny, ösüş kanunyny, häsiýetli taraplaryny aýdyňlaşdyrmakda möhüm tipik zatlarça ýokdur.

Suratlandyrylýan hadysanyň beýleki jemgyýetçilik hadysalarynyň içinde nähili orna we ähmiýete eýedigini aňlatmak hem eseriň dogruçyl bolmagy üçin zerurdyr.

Eserdäki wakalaryň baglanyşygynyň we ösüşiniň durmuşdaky wakalaryň baglanyşygyna we ösüşine laýyk gelmegi-de çeper suratlandyrmagyň dogruçyl bolmagy üçin esasy şertleriň biridir.

Dobrolýubow hem tipiklik, halkylyk ýaly meseleleri durmuşy çeper suratlandyrmakdaky dogruçyllyk, ýagny realizm bilen berk baglanyşdyrýar. Onuň pikirçe, dogruçyllygyň bolmadyk ýerinde, hakyky tipik obraz hem, halkylyk hem bolup bilmez.

Rus rewolýusioner demokratlarynyň şunuň ýaly möhüm edebi-nazary pikirleri edebiýatyň durmuşa ýakynlaşmagynda, has uly jemgyýetçilik ähmiýetine eýe bolmagynda, edebiýatda realizmiň, halkylygyň, ideýa-çeperçiligiň ösmeginde ägirt uly rol oýnady. Beýik rus tankytçylary bilen bilelikde Puşkin, Gogol, Turgenew, Şedrin, Tolstoý ýaly meşhur rus ýazyjylarynyň edebiýatyň halkylyk, millilik, ýokary ideýalylyk, realizm, tipiklik, çeperçilik kimin möhüm meseleleri babatda oýlanmalary edebi-nazary pikirleriň ösmegine gymmatly goşant boldy. Olaryň öňe süren nazary pikirleri häzirki döwürde hem çeper edebiýatyň we ol hakdaky ylmyň ösmeginde örän uly ähmiýete eýe bolup durýar.

*Çeşmesi: Ö.Abdyllaýew. Edebiýat nazaryýeti. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.*

Edebiýaty öwreniş